

بررسی روش تربیتی پروین اعتصامی با تکیه بر نظریه‌ی یادگیری اجتماعی-شناختی آلبرت بندورا

چکیده:

جستار حاضر، با رویکرد کیفی، و به شیوه‌ی تحلیل محتوای قیاسی، عناصر رفتاری در اشعار تمثیلی پروین اعتصامی را بر مبنای نظریه‌ی یادگیری اجتماعی آلبرت بندورا بررسی می‌کند. جامعه‌ی آماری پژوهش، اشعار تمثیلی پروین اعتصامی و نمونه‌ی پژوهش شامل پنجاه قطعه شعر تمثیلی است که به صورت هدفمند و بر اساس بیشترین قابلیت انطباق با مؤلفه‌های نظریه‌ی یادگیری اجتماعی بندورا انتخاب شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نمادهای اخلاقی در شعر پروین اعتصامی، بستری مساعد برای رمزگردانی ذهنی، اصلاح رفتار و ارتقای شناخت اجتماعی فراهم آورده‌است. تمثیل در شعر پروین، قرابت معناداری با مفهوم یادگیری مشاهده‌ای در نظریه‌ی بندورا دارد و در اغلب موارد، ساختار اشعار تمثیلی وی تطابق کلی با مراحل یادگیری اجتماعی را نشان می‌دهد. مؤلفه‌هایی همچون «تنبیه جانشینی»، «موجیت متقابل» و «اثر موجی» در بخش عمده‌ای از این قطعات حضور دارند. همچنین، «انگیزش درونی» به عنوان مهم‌ترین عامل یادگیری در نمونه‌ی پژوهش برجسته است و بیانگر تأکید شاعر بر استمرار فرایند یادگیری علی‌رغم ناملازمات اجتماعی است. در مجموع، اشعار تمثیلی پروین اعتصامی به منزله‌ی کنش ادبی با اثربخشی غیرمستقیم، مخاطب را در مسیر یادگیری فعال قرار داده و هنجارهای اجتماعی مساعد را به ذهن خودآگاه ایشان القا می‌کند.

واژگان کلیدی: پروین اعتصامی، تمثیل، آلبرت بندورا، یادگیری شناختی- اجتماعی.

۱. مقدمه

گویندگان پارسی‌گو، از دیر باز تا عهد معاصر نقش به‌سزایی در تکوین هویت جمعی و تربیت اخلاقی داشته و متون نظم و نثر ادبی، در الگوسازی فرهنگی جامعه‌ی ایران نقش مهمی ایفا کرده‌اند؛ از همین رو، کندوکاو در متون ادبی، مجموعه‌ای متمایز از هنجارهای رفتاری و فکری مطلوب را استخراج و ارائه می‌کند. در این میان، پروین اعتصامی، بانوی نامدار ادب فارسی، با بهره‌گیری از ابزار بیانی همچون نمادپردازی و تمثیل، پیچیده‌ترین مفاهیم اخلاقی، اجتماعی و انسانی را در قالب انواع گفت‌وگوی ساده و قابل فهم برای جامعه‌ی انسانی، به نمایش گذارده است.

روایت‌محوری در شعر تمثیلی پروین، نیز بهره‌گیری از اشخاص نمادین و انتقال غیرمستقیم مفاهیم انسانی، جایگاهی منحصر به فرد به ساختار تربیتی اشعار وی بخشیده است. «پروین، تقریباً در همه‌ی تمثیل‌ها و حکایات خویش از حرص و آز و از هوی و هوس می‌نالد و این دو صفت را بیش از هر صفت نکوهیده‌ی دیگر باعث زجر و انزجار خاطر خویش قرار داده است.» (نفیسی، ۱۳۲۳: ۱۰۱) این شاعر نامدار ادب فارسی، ضمن بازنمایی انواع تضاد رفتاری و جدال میان فضیلت و رذیلت از طریق گفت‌وگوی عناصر غیرانسانی، بستری مساعد جهت درونی‌سازی ارزش‌ها فراهم ساخته است. چنانکه دیالوگ‌های

تمثیلی در اشعار پروین، خواننده را با موقعیت‌های اخلاقی و کنش‌های اجتماعی همراه می‌سازد و به شیوه‌ی غیرمستقیم، هنجارهای مطلوب اجتماعی را در رفتار مخاطبان شعر خویش، نهادینه می‌سازد.

نظریه‌ی یادگیری اجتماعی آلبرت بندورا، با تأکید بر نقش مشاهده‌ی غیر مستقیم و الگوبرداری، چارچوب علمی برای تحلیل متون تمثیلی فراهم می‌آورد. در این نظریه، یادگیری صرفاً به تجربه‌ی مستقیم محدود نمی‌شود؛ بلکه افراد با مشاهده‌ی کنش و پیامدهای ارادی آن، الگوی رفتاری را می‌آموزند. پیوند میان عناصر روایی در شعر تمثیلی پروین اعتصامی و شاخصه‌های نظریه‌ی یادگیری شناختی - اجتماعی، زمینه‌ی بینارشته‌ای نوین در نقد لایه‌ی روانی اشعار پروین فراهم آورده و خوانش روان‌شناختی از بن‌مایه‌ی اجتماعی اشعار پروین ارائه می‌دهد. مسئله اصلی در پژوهش حاضر، بررسی ظرفیت تربیتی و الگوسازی اشعار تمثیلی پروین اعتصامی در پرتو نظریه‌ی یادگیری اجتماعی - شناختی بندورا است پژوهش حاضر می‌کوشد به این پرسش مشخص، پاسخ دهد که الگوهای رفتاری و تربیتی در اشعار تمثیلی پروین اعتصامی، چگونه و در چه سطحی قابل تبیین در چارچوب نظریه‌ی یادگیری اجتماعی - شناختی بندورا هستند؟ تحلیل نظام‌مند مضامین و شخصیت‌های نمادین در شعر پروین اعتصامی از منظر روان‌شناسی شناختی - اجتماعی، همچنین یافتن شواهدی از یادگیری مشاهده‌ای، تنبیه‌جانشینی و سایر سازوکارهای شناختی، هدف اصلی در این پژوهش است.

۱.۱. پیشینه‌ی تحقیق

اشعار پروین اعتصامی یکی از موضوعات مورد توجه منتقدین ادبی بوده است و پژوهش‌های مختلفی پیرامون اشعار وی، انجام شده است. با این حال، تحلیل شیوه‌ی تمثیلی وی مبتنی بر نظریه‌ی یادگیری اجتماعی، مسبوق به سابقه نیست و پژوهش حاضر، برای نخستین بار با ابزار نقد روان‌شناختی، به واکاوی آموزه‌های تربیتی پروین می‌پردازد. در ادامه برخی از مقالاتی که در زمینه‌ی نزدیک به پژوهش حاضر، نگاشته شده‌اند ذکر و معرفی می‌گردد.

مقاله‌ی «بررسی بازتاب روحيات پروین اعتصامی در توصیه‌های اخلاقی وی» (۱۳۹۳) از شریف‌پور عواطف و احساسات پروین را نسبت به مسائل اجتماعی بررسی می‌کند؛ بر اساس نتایج این مقاله، چهار مضمون اصلی: اندیشه‌ی زوال جهان، مرگ‌اندیشی، کوتاهی عمر و احساس ناامنی در اشعار پروین، وجود دارد.

محمودی نوسر در مقاله‌ی «بررسی شگردهای انتقادی در شعر پروین اعتصامی» (۱۳۹۵) به تحلیل نظرات سیاسی و اجتماعی در اشعار پروین اعتصامی پرداخته و معتقد است پروین با تکیه بر شیوه‌ی خاص هنری خویش همچون طنز و گسسته‌سرایی، به سبکی ویژه در نقد سیاسی دست یافته‌است.

«مناظرات پروین اعتصامی از منظر سیاسی-اجتماعی بر اساس الگوی فرفکلاف» (۱۳۹۹) عنوان پژوهشی از معاشری است. نویسنده در این مقاله، پیوند میان متن و عوامل اجتماعی و بیرونی را تحلیل کرده و نشان می‌دهد مطابق با آرای اجتماعی پروین، ایدئولوژی مذهبی، سبب سلطه نابرابر در جامعه شده است.

صادقی در مقاله‌ی «واکاوی سروده‌های پروین اعتصامی با رویکردی بر نظریه واکنش (جبران مضاعف) آلفرد آدلر» (۱۴۰۰) به توصیف احساسات سرخورده زنان در اشعار پروین پرداخته و معتقد است پروین به دلیل جبران حقارت، سیمای زنان را مهم و برجسته جلوه داده است.

«تحلیل سروده‌های پروین اعتصامی با رویکردی بر مولفه‌های روانشناسی اجتماعی (مطالعه موردی: پیش‌داوری و جاذبه)» (۱۴۰۰) عنوان پژوهشی از صادقی است. نویسنده در این پژوهش مسئله پیش‌داوری را به عنوان یکی از مولفه‌های روانشناسی اجتماعی در اشعار پروین بررسی و نتیجه‌گیری می‌کند که پروین با نگاهی انتقادی و کوبنده به پیش‌داوری افراد نظر دارد.

پیرانی در مقاله‌ی «شعر پروین اعتصامی از منظر درون‌فرهنگی و برون‌فرهنگی (با رویکرد ادبیات تطبیقی)» (۱۴۰۳) ریشه تفکرات و تعالیم پروین اعتصامی را تحلیل کرده است. مطابق با نتایج این پژوهش، پروین از آثار فکری و ادبی جهان غرب در راستای ارتقای سطح فکری خود و جامعه بهره برده است.

۳-۱. مبانی نظری

"رفتار" (behavior) اگرچه شاید مفهومی بدیهی به نظر آید اما در تعریفی مشخص از منظر دانش روانشناسی، رفتار «واکنش انسان در یک محیط و در یک زمان معین است. این رفتار که هم به فرد و هم به محیط وابسته است؛ همواره دارای معناست.» (گنجی، ۱۳۷۹: ۱۳) فرد در طول حیات خویش با توجه به عوامل مختلف در محیط اجتماعی، آگاهانه رفتار را می‌آموزد و شخصیت خویش را تکوین می‌بخشد؛ بر همین اساس می‌توان یادگیری را توانایی فرد در ایجاد تغییر در رفتار دانست که نتیجه‌ی آن در عملکرد فردی اشخاص، قابل مشاهده است. (سیف، ۱۳۸۸: ۱۷۹)

از اواخر قرن نوزدهم، نخستین نظریات یادگیری در تشریح عوامل شکل‌گیری رفتار، پی‌ریزی شدند و هر یک از منطری، در پی پاسخگویی به این پرسش کلیدی بودند که چه عاملی تعیین می‌کند فرد چگونه بیاموزد و چگونه رفتار کند؟ (ورنون و کالوین، ۱۳۷۷: ۴۰) رفتارگرایانی همچون جان واتسون، ایوان پاولف در دهه نخست قرن بیستم، بر روابط قانون‌مند و پیش‌بینی شده‌ی انسان تأکید داشته (شفیع آبادی، ۱۳۷۱: ۲۷۷) و بر تأثیر قاطع محیط اجتماعی در شکل‌گیری رفتار اصرار می‌ورزیدند؛ رفتارگرایان نظام تنبیه و تشویق را مهم‌ترین عامل در یادگیری می‌دانستند. (سلیگمن، ۱۳۸۶: ۱۵۹)